

VITA ANTIQUA № 1

Збірка наукових праць

Збірка затверджена до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Головний редактор:
д.і.н., проф. Гладких М.І.

Редакційна колегія:
д.і.н., проф. Борисенко В.К.,
д.і.н. Залізняка Л.Л.,
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.,
д.і.н. Моця О.П.

Відповідальний секретар:
Рижов С.М.

Технічний редактор:
Шидловський П.С.

Рецензенти:
д.і.н., проф. Буравченков Б.О.,
д.і.н. Зубарь В.М.

Регістраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 року
Міністерством Інформації України

Засновник — "Товариство
Археології та Антропології".

Адреса редакції:
252030, м.Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

© Товариство Археології та Антропології
© Колектив авторів
© Дизайн-макет Адаменко Д.В.
© Обкладинка Адаменко Д.В.

КИЇВ—1999

- С.Рыжов** *Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке Малый Раковец IV в Закарпатье* 3
- В.Степанчук** *Средний палеолит Крыма. Индустрийные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины variabilityности* 17
- М.Гладких** *Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита* 29
- Н.Риндюк, Н.Скакун** *Новые находки антропоморфной пластики в Болград-Алдень II* 35
- В.Піоро** *Нові знахідки антропоморфних стел та кромлехів в курганах ямної культури степової України* 41
- Ю.Малєєв, В.Конопля** *Багатошарове поселення Блищанка на р.Серет* 45
- Л.Самойленко** *Курган епохи середньої та пізньої бронзи біля с.Затишне Луганської області* 59
- Б.Антоненко** *Глиняні статуетки з катакомбного поховання* 63
- С.Зеленко** *Работы подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Южном берегу Крыма в 1991-1995* ... 65
- С.Сорокопуд, А.Филоненко** *О подводных археологических разведках в акватории Севастополя в 1993-1994 гг.* 71
- І.Піоро** *Готи в гірському Криму* 75
- О.Комар** *Сармати Поросся та "південна" гіпотеза походження Русі* 81
- Ф.Андрощук** *К датировке скандинавских фибул типа Petersen-51* 89
- Р.Осадчий, О.Філюк** *Поселення великокняжої доби XI-XIII ст. біля с.Софіївська Борщаговка на Київщині* ... 95
- Е.Линёва** *Предпосылки и история зарождения отечественной археологии* 99
- Ю.Омельченко** *Домузейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей* 107

В. ПІОРО НОВІ ЗНАХІДКИ АНТРОПО- МОРФНИХ СТЕЛ та КРОМЛЕХІВ в КУРГАНАХ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

ABSTRACT

The New Finds of the Anthropomorphous Stelae and the Cromlechs from the Barrows of the Pit Grave Culture in Steppish Ukraine.

In the basin of the Bazavluk river on the right bank of the Dnieper during 1974–1979 years the archaeological expedition of the Kiev University investigated forty three barrows in which were found two stone cromlechs and five stelae of the Pit Grave culture. The cromlech in the barrow 29 consisted of the anthropomorphous stelae and pillars. The stela in the barrow 12 was found in the embankment. The rest were found in the stone floors over the graves. It is quite possible that these stelae originally were in the vertical position and took part in the funeral ceremonies. The stelae in the burials symbolized the dead. The presence of the stelae and cromlechs in the barrows is able to reflect the social status of the dead.

Ямна археологічна культура — це матеріальне відображення величезної етнокультурної спільності III — поч. II тис. до н.е. — найбільшого, ще відносно не диференційованого індоіранського етносу, що існував на значній території від Уральських гір до Дунаю. Поховальні конструкції ямної культури, при умові єдиного обряду, різні за складністю, що відображає різне ставлення до померлих. Значна кількість курганів ямної культури та велика насиченість їх похованнями, що свідчить про високу концентрацію населення, спостерігається в регіоні між Дніпром та Південним Бугом (Рычков 1994). Саме тут зафіксовано відносно велику кількість складних поховальних конструкцій (великі насипи, кромлехи, стели й т. ін.). Проте вони не перевищують 8%, що зайвий раз вказує на різне ставлення до померлих.

В басейні р. Базавлук на Дніпрянському Правобережжі, що територіальне входило до можливого центру ямної культурної спільності, починаючи з 1974 р. працювала археологічна експедиція Київського університету. Нею було досліджено 43 кургани, в яких виявлено 197 поховань ямної культури. Висота найбільшого кургану сягала 6,7 м.

Кромлехи навколо основних поховань виявлено в курганах 28 та 29 біля с. Мар'ївка Софіївського району. В кургані 28, навколо центрального поховання 6, на рівні давнього горизонту зафіксовано 2 концентричні овали розмірами 4,5 x 6,5 м та 9 x 11 м, що були викладені з вапнякового необробленого каміння в один шар висотою до 0,25 м (Мал. 1.1). Овали були орієнтовані зі сходу на захід. Розташоване в центрі кромлеху поховання відноситься до ямної культури.

Кромлех в кургані 29 був значно складнішої конструкції. Навколо могили підлітка (пох. 1) по колу діаметром 6 м було вкопано 24 вапнякові стелоподібні плити та стовпи з загостреними нижніми кінцями й іншими слідами обробки. Їхня максимальна висота сягала 1,5 м. Ширина плит — до 0,45 м. Діаметр стовпів — 0,3 м (Мал. 1.2).

Обидва кромлехи споруджені навколо основних поховань, що були справлені в підпрямокутних в плані ямах. Кістяки померлих лежали на спині з підігнутими ногами, витягнутими вздовж тулуба руками, і були орієнтовані черепами — один — на південний схід, другий — на захід з відхиленням на південь. Померлі були густо вкриті вохрою. Обидві могили були перекриті кам'яними плитами.

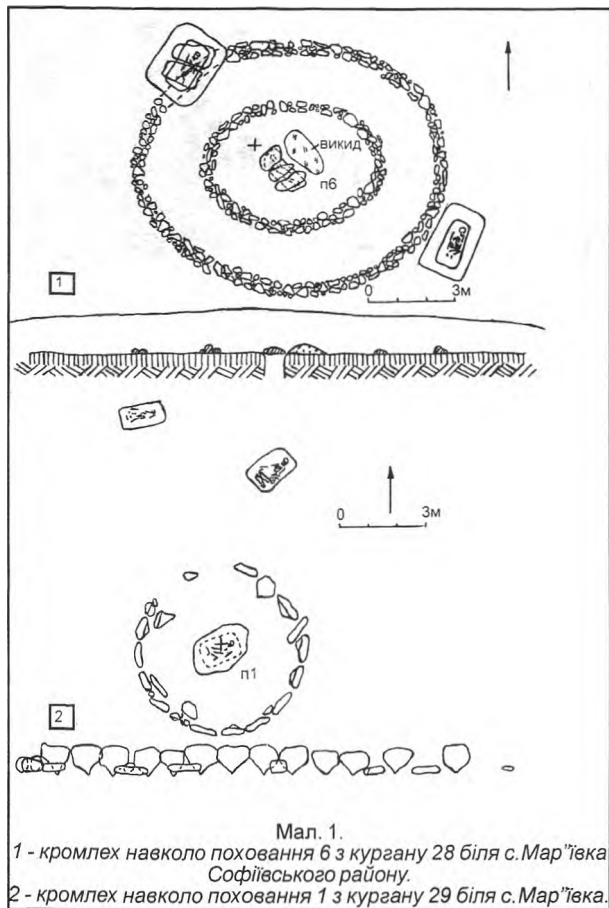
Під час розкопок в басейні р. Базавлук виявлено також 5 примітивних умовно-схематичних антропоморфних стел, що знаходилися в кам'яних закладах над похованнями.

Найбільшої уваги заслуговує невелика (0,75 x 0,4 x 0,25 м) гранітна стела з кургану 7, поховання 4 біля с. Піддубне Софіївського району. В верхній частині вона була закруглена штучною обробкою й рівно стесана знизу для вертикального встановлення. Найцікавіша деталь стели — опуклий валик шириною 4 см, що опускається під кутом до рівня пояса й “підперезує” фігуру (Мал. 2.1). На кам'яних стелах епохи мідібронзи інколи зустрічається зображення поясу (наприклад: стели з Казанків, Верхоріченська, Бахчисараю, Натальївки на Дніпрі, з Араканцева в Нижній Наддонщині та ін.), що поряд з зображеннями пастушого посоху, декоративної сокирки, булави, лука, дослідниками трактується як ознака влади й знаходить аналогії в розвинутих цивілізаціях Сходу (Шумер). Завдяки зображенню поясу, стела з кургану біля с. Піддубне може бути віднесена до унікальних знахідок. Вона знаходилась в нижньому ярусі закладу, була покладена уперек ями, в її центральній частині. Яма мала заплічки, на яких були виявлені залишки цинковки. Кістяк лежав на правому боці в скорченому положенні, орієнтований черепом на захід з відхиленням на північ. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті й покладена на таз. Померлий та дно ями були вкриті вохрою.

Стелу з темно-сірого вапняку (1,5 x 1 x 0,25 м.) зі слідами обробки з обох боків виявлено в насипу кургану 12 біля с. Новоподольське Софіївського району, на глибині 0,42 м від найвищої точки кургану. Мабуть стела була встановлена на поверхні першого насипу. Тулово її плавно звужувалось й було загострене знизу. “Плечі” закруглені, “голова” не виділена (Мал. 2. 3).

Грубо оброблена антропоморфна стела (1,5 м 0,95 x 0,3 м) знаходилась серед 4-х вапнякових плит закладу над похованням 9 в кургані 15 біля с. Новоподільське. Весь заклад було вкрито вохрою. Ширина “плечей” становила 0,8 м, “пояса” — 0,5 м, “голова” майже не виділена (Мал. 3. 1). Плити закладу було покладено на дерев'яне перекриття. Померлий — доросла людина — лежав на спині з підігнутими ногами.

В кургані 18 біля с. Широчани

Мал. 1.

1 - кромлех навколо поховання 6 з кургану 28 біля с. Мар'ївка Софіївського району.
2 - кромлех навколо поховання 1 з кургану 29 біля с. Мар'ївка.

Апостолівського району антропоморфна стела, що була розколота на декілька фрагментів, також знаходилась серед 4-х вапнякових плит закладу над впускним похованням 4. Стела була покладена край ями загостреним кінцем ("головою") в бік поховання. З усіх боків стела була грубо оброблена. Її висота сягала 1,63 м, ширина "плечей" — 1,22 м, ширина нижньої частини — 0,82 м, товщина — 0,1-0,2 м (Мал. 3. 2).

Одна антропоморфна стела в основному дитячому похованні знайдена в кургані 25 біля с. Михайлівка Софіївського району. Зроблена з вапняку, вона була покладена разом з двома плитами уперек могили 4. Висота стели сягала 1,1 м, ширина "плечей" — 0,6 м, ширина нижньої частини — 0,4 м. "Голова" майже не виділена. На її "плечах" з обох боків та в нижній частині зафіксовані сліди обробки (Мал. 3. 3). Поверхня стели, так само як і кістяк дитини, була вкрита з обох боків суцільним шаром червоно-фіолетової вохри.

Поховання зі стелами в курганах 15, 18, 25 були справлені в під прямокутних ямах з кам'яними перекриттями (стели знаходились безпосередньо над могилами і входили до складу кам'яних закладів). Померлі були покладені на спину з підігнутими в ліктях та покладеними вздовж тулуба руками. Орієнтовані переважно на захід з відхиленням на північ чи південь. Кістяки були рясно вкриті вохрою, а в похованні 9 кургану 15 знайдено ще й шматок червонофіолетової вохри. Всі поховання безінвентарні, справлені за класичним для ямної культури обрядом.

Поховання з антропоморфними стелами в курганах 7, 15, 18, 25, в залежності від місцезнаходження стел в кам'яних закладах можна поділити на окремі групи. По-перше, всі вони за класифікацією, проведеною на масовому матеріалі ямної та кеміюбінської культур Н.Д.Довженко, відносяться до

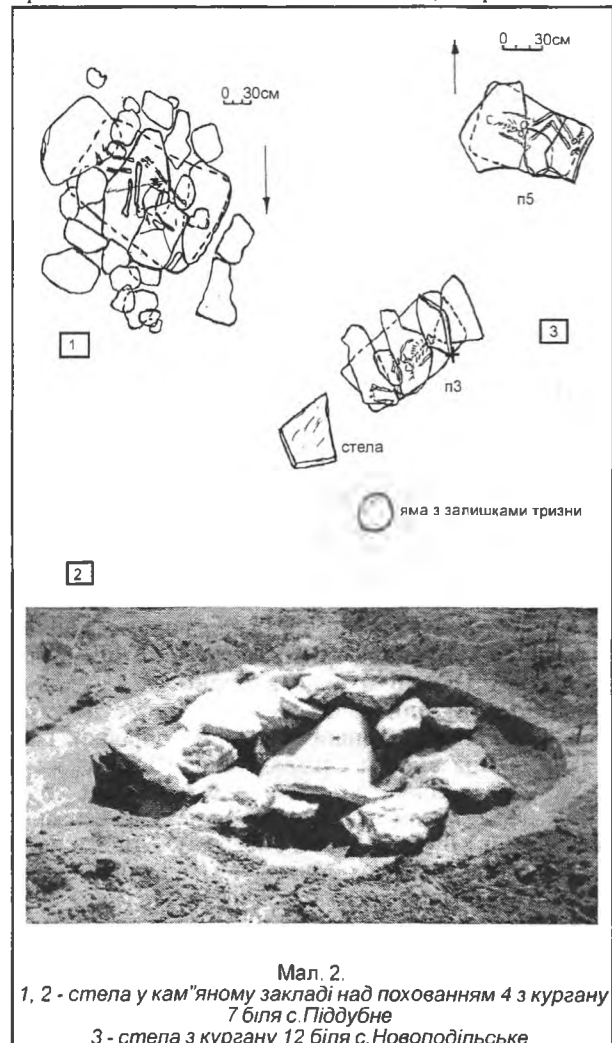
першої, найбільш чисельної, групи — поховання з однією стелою. В трьох з них стела містилася серед інших плит, у центральній частині закладу.

До особливого типу належить поховання 4 з кургану 18. Стела була покладена "головою" в бік поховання та розколота ще в давнину. За аналізом Н.Д.Довженко, з усієї кількості стел, третина з них мала на поверхні сліди пошкодження або були розбиті (Довженко 1979: 31).

Зовсім інакше була розміщена стела в кургані 12. Вона знаходилась не в кам'яному закладі поховання, а мабуть стояла на поверхні першого насипу, в який, крім основного, було впущене без досипки ще два поховання ямної культури. Прив'язати стелу до одного з них неможливо, але всі три ідентичні за обрядом.

Слід зауважити, що всі стели до покладення їх на могилу стояли вертикально (на це вказує відповідна обробка їх нижньої частини) і мабуть приймали участь в певному обряді (Довженко 1979: 32-34). Проте, думки вчених стосовно їхньої атрибуції розбігаються.

Поширена думка висунута Г.Чайлдом (Чайлд 1952: 408-410), що це схематичне зображення божеств. До цього погляду приєднується В.М.Даниленко трактуєчи Новочеркаську, Хаманківську, Казанківську стели часів енеоліту (Даниленко 1974: 83), а також А.О.Щепинський (Щепинський 1973). Суттєво відрізняється точка зору А.А.Формозова, О.М.Лескова, Н.Д.Довженко та ін., які вважають, що стели — це, в першу чергу, пам'ятники померлим, їхнє схематичне зображення. А.А.Формозов припускає, що стели енеоліту є прототипом значно пізніших (скіфських та

Мал. 2.

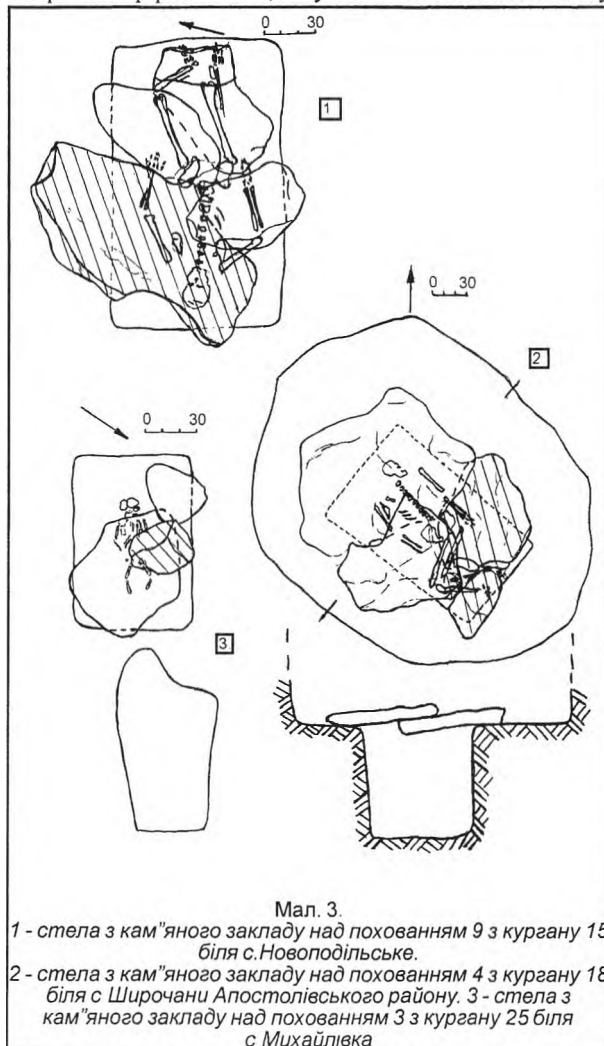
1, 2 - стела у кам'яному закладі над похованням 4 з кургану 7 біля с. Піддубне
3 - стела з кургану 12 біля с. Новоподільське.

половецьких) антропоморфних зображень з більш реалістично переданими портретними рисами (Формозов 1980: 103, 108). На підтвердження думки А.А.Формозова можна привести також той факт, що увіковічення пам'яті померлого встановленням стел, надмогильних плит та пам'ятних стовпів поширено й серед осетин, які мають глибоке іранське коріння (Калоев 1984: 99—101).

Н.Д.Довженко відносить до схематичних зображень людей лише ті стели, які були покладені в перекриття могил, відокремлюючи їх від статуй, що стояли на курганах (Довженко 1979: 28—29).

Новий матеріал, здобутий експедицією Київського університету, на наш погляд, підтверджує точку зору, що антропоморфні стели з закладів поховань є зображенням померлих. Особливо це стосується стели з поховання 4 кургану 25, яка була вкрита вохрою так само як і небіжчик. Тобто це свідчить про однакове обрядове відношення до померлого та кам'яного зображення. До речі, за даними Н.Д.Довженко, відсоток пофарбованих (повністю або частково) антропоморфних стел досить високий (45%) (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986: 25).

З цього приводу слід було б згадати знахідку стели в цьому ж районі (на Нікопольському курганному полі) в 1938 р., в основному похованні 14 кургану 1. На застеленому лубом дні ями знаходився кістяк дорослої людини, що була покладена на спину з підігнутими в колінах ногами та витягнутими вздовж тулуба руками. Голова та кінцівки вкриті червоною вохрою. На масивному дерев'яному перекритті могили лежала кам'яна антропоморфна стела, опукла з зовнішнього боку

Мал. 3.

- 1 - стела з кам'яного закладу над похованням 9 з кургану 15 біля с.Новоподільське.
2 - стела з кам'яного закладу над похованням 4 з кургану 18 біля с.Широчани Апостолівського району. 3 - стела з кам'яного закладу над похованням 3 з кургану 25 біля с.Михайлівка

та гладко стесана з тильної сторони, загострена знизу ("ноги") та закруглена зверху ("голова"). З боків зроблені виїмки, які імітували талию. Привертає увагу той факт, що стела лежала рівно над кістяком і головою була орієнтована в тому ж напрямку, що і померлий (на схід): як і померлий — лежала на спині. Зверху над стелою зафіксоване символічне перекриття з очерету, що також свідчить про таке саме відношення до стели як і до померлого. Великий інтерес становить також ритуальна площадка округлої в плані форми, що прилягала до могили з північно-західної сторони та безпосередньо відносилась до неї. Поверхня площадки була густо вкрита вугіллям, на ній було розміщено 4 необроблені камені (Кривцова-Гракова 1962). Наявність такої площадки мабуть пояснює чому всі стели з кам'яних закладів були пристосовані для того, щоб спершу стояти вертикально — тобто, можливо приймати участь у поховальному обряді. До речі, слід зауважити, що подібні площадки, та ямки з залишками тризни зафіксовані поруч з похованнями і без антропоморфних стел. Це в певній мірі засвідчує, що існував відповідний обряд незалежно від того приймали в ньому участь стели чи ні. Про можливе існування такого обряду свідчать і поховальні гімни Рігведи (Рігведа X. 18).

Для атрибуції стел, доведення двоетапності обряду, деякі вчені застосовують етнографічні паралелі. Так, наприклад, проведені цікаві в цьому плані зіставлення з обрядом поховальних ляльок, який відомий у тюркських, деяких сибірських народів. Вважалося, що такі поховальні ляльки вміщують в собі душі померлих. Існував певний період від часу смерті людини, коли родичі померлого віддавали йому шану перед цим його умовним зображенням. Після закінчення певного терміну жалоби ці зображення ховались як і небіжчик. Риси, подібні до обряду сибірських ляльок, а саме символічне зображення померлого та проведення певних поминальних обрядів, прослідковуються також в одному з поминальних ритуалів осетин, який має назву "Ніч мертвих" ("Сидіння мертвих"). Про його давньоіранське походження, до речі, писав Ю.А.Раппопорт (Раппопорт 1971: 86-89). Вважається, що напередодні Нового року (або після Нового року) душа тимчасово повертається з країни мертвих додому. Вдома душа вселяється в чучело, що зображує померлого. Протягом дня та ночі тривали оплакування та поминки (Калоев 1984: 94). Обряд подібний осетинському "Ніч мертвих" широко відомий і в Середній Азії. Зокрема відомі хорезмійські теракотові статуєтки, які символізували померлого (Раппопорт 1971: 88, 89).

Таким чином, зіставляючи дані археології з етнографічними матеріалами, можна припустити, що стели ямної культури мали приблизно те ж саме призначення, що і відповідні зображення померлих у інших народів.

Свідоме пошкодження стел зіставляється з обрядом навмисного знешкодження небіжчика.

Поховання з кромлехами та стелами складають лише 5%. Відносно невелика кількість курганів зі стелами (не більше 3%) трактується А.А.Формозовим як соціальна ознака (Формозов 1980: 108). Інколи, як свідчення приналежності до вищих соціальних прошарків виступають ознаки влади, зображені на стелах (посох, сокира, булава, лук та ін.). В цьому відношенні привертає увагу стела з зображенням поясу з поховання 4 кургану 7.

До соціальних ознак відносять також поховання з залишками дерев'яних возів, які, за аналогією з похованнями знаті в розвинутих

цивілізаціях Сходу (Шумер, Ур, Елам), також можуть свідчити про диференціацію в стародавньому суспільстві. Ямні поховання з залишками колес на заплічках виявлено експедицією Київського університету в курганах 20 (пох. 2) та 31 (пох. 8) Софіївського району та кургані 24 (пох. 5) Нікопольського району Дніпропетровської області.

Слід також зауважити, що всі поховання зі складними поховальними конструкціями справлені за класичним обрядом ямної культури, безінвентарні, тобто, в певній мірі засвідчують, що соціальна диференціація не завжди пов'язана з майновою і може передувати їй.

ЛІТЕРАТУРА

- Даниленко В. М.* Енеоліт України. — К., 1974.
- Довженко Н. Д.* Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів // Археологія, — 1979. — № 32.
- Калоев Б. А.* Похоронные обычаи и обряды осетин в XVII — нач. XX вв. // Кавказский этнографический сборник. VIII. — М., 1984.
- Кривцова-Гракова О. А.* Погребения бронзового века и передскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА, — 1962. — № 115. — С. 5—55.
- Раппопорт Ю. А.* Из истории религии Древнего Хорезма. — М., 1971.
- Рычков Н. А.* Происхождение структуры населения ямной культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. — Тирасполь., 1994.
- Формозов А. А.* Памятники первобытного искусства та территории СССР. — М.: Наука., 1980. — 136 с.
- Чайлд Г.* У истоков европейской цивилизации. — М., 1952.
- Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д.* Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант). — САИ, Вып. — В 1-3. — К.: Наукова думка., 1986
- Щепинський А. О.* Антропоморфні стели Північного Причорномор'я // Археологія, — 1973. — № 9.